

Geolingüística i estàndard

1. Introducció

L'ALDC es proposa l'estudi de la variació del català en funció de l'espai. Constitueix una col·lecció de mapes on es cartografien les respostes a un qüestionari de 2400 preguntes referents a camps semàntics diversos, obtingudes a 190 localitats del territori lingüístic. Els resultats foren obtinguts a partir d'enquestes sobre el terreny fetes a 473 informadors per un equip format, entre altres, per J. Martí, Lídia Pons, J. Rafel i jo mateix, al llarg de 12 anys (pràcticament 12 estius), entre 1965 i 1977. A partir de 1989, gràcies al suport de l'Institut, es va procedir a la formació d'una base de dades, al laboratori tractament dels materials i a la publicació de l'obra, de la qual han aparegut els dos primers volums i el tercer ja és a punt per a la impremta (total: 739 mapes, 83 llistes). Com la primera fase de recollida de dades va ser obra d'un equip, també ho és aquesta segona d'elaboració i publicació dels materials: Lídia Pons comparteix amb mi la responsabilitat de la direcció, i és inestimable el treball rigorós de Pedro Monzo, Núria Jolis i Montserrat Roma. L'obra és important: 1) per l'època de recollida dels materials, quan no s'havien desplegat els MCM i quan no havia començat –o era insignificant- la sagnia demogràfica dels poblets més arraconats; 2) per l'amplíssima xarxa de punts explorats (190 enfront dels 90 d'atles anteriors); 3) pels enregistraments magnetofònics dels quals vam ser pioners a l'estat espanyol (base dels Etnotextos); 4) per la gran extensió del Qüestionari; 5) pel seu caràcter etnogràfic; 6) per la confecció d'una base de dades.

No m'ocuparé aquí de la metodologia i característiques de l'ALDC, ja exposades en altres ocasions, sinó que intentaré mostrar una de les seves utilitats, és a dir, la relació entre la llengua històrica (conjunt dels dialectes) i la llengua estàndard. Ho faré a partir de mapes del *Petit ALDC*, un subprojecte de l'Atles gran que, a partir dels seus materials, presenta sobre un fons de mapa poligonitzat, en colors i en format DIN A4 la distribució de determinats fenòmens fonètics, morfològics i lexicals, acompanyada d'un breu comentari històric i dialectal. Es tracta d'una obra eminentment didàctica, de caràcter divulgatiu, pensada sobretot per a estudiants de Batxillerat i persones no

especialitzades en lingüística. El ple d'aquesta sessió en rebrà les primícies i estem oberts a qualsevol suggeriment. El mapa que obre aquesta presentació ofereix una mostra de la distribució dels plurals femenins en -_s (cat. or. [ROSA]), en -es (cat. occ. [GROC]) i en -as (ribagorçà i alguerès [VERD]).

2. Dèficits de la llengua històrica: el dit *índex*.

Si consultem el mapa corresponent *dit gros* (m. 105), veurem que tots els punts tenen resposta (*dit gros*, *dit polze*, *dit pols*); igual passa amb el *dit del cor* (m. 107), amb les respostes *dit del cor*, *dit del mig*, o amb el *dit petit* (m. 106), que conviu amb *dit xic*, *menut* o *menovell* i variants locals com *gorrí*, *gorrineu*, *corrinxet*, etc.

En canvi, si consultem els resultats corresponents a 'dit índex', constatem que a l'ALDC, en lloc de cartografiar-los, aquells s'han reduït a llistes (MOSTRA), d'acord amb la metodologia aplicada. Tanmateix, hem procedir a posterior a la cartografia, evidentment parcial, lacunar, de les minses respostes (38 localitats amb resposta d'un total de 190), que dona aquests resultats (mapa): *dit segon* (21 resp.), (*dits de mig*) (3 respostes), *dit gran* (1 resp.), *apuntador* (1 resp.), *dit de senyalar o per senyalar* (2 resp.), *dit de la vora* (1 resp.), *dit de sa mà* (1 resp.), *dit del cul* (1 resp.), *agarrapulces* (1 resp.), *índex* (3 resp.), cast. *índice* (3 resp.), it. *inditxe* (1 resp.), , *dit del costat del dit gros* (1 resp.). Dels dos noms normatius, *índex* i *indicatiu*, sols apareix el primer, *índex*, amb tres ocurrencies. Notem respostes que indiquen la funció (*d. de senyalar*, *apuntador*, *del cul*, *agarrapulces*), la situació respecte dels altres dits (*de la vora*, *del costat del dit gros*, *segon*), la mida (*d. gran*); algunes destaquen per la seva expressivitat (*agarrapulces*, *del cul*), pel seu caràcter antonomàsic (*dit de sa mà*, amb precedents medievals), pel pes de la interferència (castellà, francès, italià): en algunes localitats, resta diluït entre els *dits del mig*, oposant-los a *dit gros* i *dit xic*.

Conclusió: queda palesa l'escassetat de denominacions de què el registre col·loquial disposa per a conceptes, com el del 'dit índex', i, per tant, la necessitat de recórrer a la llengua estàndard per a suplir aquelles llacunes i vehicular les formes genuïnes, eventualment cultes, a través de l'escolarització i dels mitjans de comunicació, de què durant segles va estar privada la nostra

llengua. Recordem que la intromissió del fr. *index*, l'it. *inditxe* i el cast. *índice* en alguns punts és una mostra del paper de llengua estàndard que aquestes llengües començaven a exercir.

3. Restricció de (geo)sinònims: a) *quec* + *tartamut*.

Per a expressar el concepte 'persona que parla fent interrupcions i repeticions de sons', el DG (1^a i 2^a ed.) entrava solament el mot *quec*, -a. El mapa 2 mostra que aquest mot [ROSA], d'origen onomatopèic, ocupa sols l'àrea nord-est del domini, mentre que el geosinònim, *tartamut* [TARONJA], s'estén per tot el territori, tret del rossellonès, car en els parlars sudpirinencs orientals *quec* conviu amb *tartamut*. Tenint en compte que *quec* no coneix tradició escrita anterior al s. XX i que, en canvi, *tartamut* es troba en escriptors medievals, estranya la no acceptació d'aquesta forma en el diccionari; l'única explicació és *quec* estava distanciat del corresponent mot castellà, mentre que *tartamut* en coneixia rèplica. Coromines vol atenuar la responsabilitat de Fabra i creu que aquest es va deixar influir per algun col·laborador, tot apuntant com a hipotètic responsable Pere Barnils "mestre de sords, muts i tartamuts, carregat de prejudicis".

Conclusió: la gran extensió i frondós testimoniatge en la tradició escrita de *tartamut* exigia el seu ingrés en el corpus normatiu i així ho va fer el DIEC. Tanmateix, no criticarem l'actitud restrictiva de la codificació fabriana: en un moment de redreçament d'una llengua, que ha estat malmenada i interferida per la llengua majoritària, calia distanciar-la de la llengua opressora i retornar-li la seva pristina fesomia.

b) **Nous casos de partió català oriental/català occidental:** *canó* (*de les agulles*) [LILA]+ *canut* [GROC]

Les respostes a *canó de les agulles* de l'ALDC mostren: 1) l'oposició *canó/canut* (*canyut*), repartida en català oriental i occidental respectivament, que reforça una vegada més la macrodivisió tradicional ja representada per casos com neutralització o no de *a*, *e* àtones, incoatius en *-eix/-ix*, *corder/xai*, *be, junc/jonc*, *hedra/heura*, etc., que demostren la continuïtat del català (nord-occidental) cap al sud, cap al valencià; 2) la necessitat, en aplicació d'un criteri compositiu, de cobrir la

llacuna del DG amb la introducció d'aquesta variant, *canut*, cosa que ha fet la SF en el DIEC 2.

Altres mots: *aguller*, *capsa de les agulles*, etc.

4. Mots pancatalans d'àrea avui reduïda: *flequer*.

Flequé forner, el qui fa o ven pa' [MARRÓ] era a l'edat mitjana un mot corrent a tot el domini lingüístic; es deia tant al Rosselló, com a les Balears, com a València (igualmente *iré*, *iria*; *alfàbia*). *Forner*, *pastisser* [VERD] l'han arraconat, com a mot de la llengua col·loquial, a l'angle nord-est del Principat. La normativa reinstaura el mot, especialment *fleca* 'forn de pa', que es pot veure en alguns rètols d'aquestes botigues. Seria un d'aquests mots que han baixat del nord, com *tardor* 'primavera de l'hivern', *garota* 'erició de mar', potser *sentor* 'olor', la mateixa sardana.

L'altre mapa *flequer* [MALVA, ROSA FOSC], altres noms [ROSA CLAR].

5. Selecció d'una variant no central: *llonganissa*.

Les variants geogràfiques corresponents a aquest embotit, d'ingredients variables segons les comarques, són: *llonganissa* [BLAU], l'única normativa, *llangonissa* [ll[a]n-, ll_n-] [TARONJA], predominants i *llengonissa* [VERD] i *llenguanissa* [ROSA], minoritàries. *Llonganissa* és la forma originària; segons proposta de Coromines, deriva de LUCANICA 'botifarra' o 'llonganissa' "així dita perquè en feien a Lucània" (cf. *tàrbena*, *tàrmena*). Així * LUCANICIA > *llunganissa* (ajudant-hi el creuament amb *llong*) > *llonganissa*, que és la forma acceptada per l'estàndard. Però, si mirem el mapa X només presenta 36 ocurrencies, repartides per punts perifèrics (Rosselló, Franja de Ponent i, especialment, País Valencià) enfront de les 119 de *llangonissa*, producte d'una metàtesi, amb les seves variants *llengonissa*, per assimilació de la *a* a la palatalitat de la lateral, i *llenguanissa*, per homonimització o atracció formal de *llonganissa* a *llengua*; Coromines apunta la possibilitat que aquesta forma sigui importada d'Aragó, on *luenganiza* hauria passat per metàtesi a *l(l)enguaniza*, però la documentació de Tortosa de 1597 i el canvi *llonguet* > *llengüet* no semblen abonar aital interpretació.

La tradició lexicogràfica a partir del s. XVII (de Torra a Fiter) té més en compte la realitat diatòpica i se separa de la proposta fabriana: tot admetent les dues variants, *llonganissa* i *llangonissa*, donen preferència a aquesta; serà Bulbena (1905) el primer, a l'època moderna, a donar prioritat a *llonganiça* tot reservant la marca de vulgar a *llangoniça*.

Victòria, doncs, en el cas de Fabra, de l'etimologia sobre l'espai, sense possibilitat d'acusar-lo aquí de centralista, com s'ha fet tantes vegades, car la variant defensada s'ha refugiat en parlars sobretot valencians. El criteri participatiu hauria aconsellat d'introduir *llangonissa* al costat de *llonganissa* (com en els casos de *ansa/nansa*, *tisores/estisores*, *rel/arrel*).

6. Variació de prioritat en geosinònims: *nansa/ansa*.

El mapa XX presenta la distribució de significants per al concepte 'part sortint d'un objecte en forma d'arc o d'anella que serveix per a agafar-lo', és a dir, *nansa* [BLAU] i *ansa* [ROSA], aquesta amb els derivats *anseta*, amb un diminutiu tan freqüent en valencià, i *ansera*, pròpia del ribagorçà. *Ansa* és la forma etimològica (< llat. ANSA) i la més extensa geogràficament, mentre que *nansa*, d'àrea més reduïda, ha rebut una nasal que és resultat d'una aglutinació en certs contextos (*un(a) ansa* > *una nansa*), fenomen que es repeteix en *nansat* 'ansat, olla d'una sola ansa', o en el val. *naficòs* (< *un a[l]ficòs*), *nanou* (< *un anou*); o bé, en altres llengües com fr. *nombril* < *un ombril*, occ. *nisola*, *nisoulo* < *una isola*, extremeny *nosu* < *un osu*, etc. Podriem pensar en una atracció paronímica de *nansa* 'art de pesca' (< llat. NASSA), però variants de dialectes gal·loromànics (Bretanya, Landes, etc.) com *nanse*, *lanse*, etc., on l'aglutinació de l'article és evident, desautoritza aquesta interpretació.

El DG va donar prioritat a *nansa* (amb 28 ocurrencies) enfront de *ansa* (162 ocurrencies), per a la qual va reservar usos figurats ('badia petita', 'clavícula' *ansa del coll*), que delataven, d'altra banda, la seva gran tradició. El DIEC 1, hereu del Mestre, va respectar aquest criteri, però el DIEC 2, coneixedor de l'àmplia extensió de *ansa*, ha donat prioritat a aquesta variant i ha afegit com a ús figurat *ansa del coll* 'nuca'; a més, seguint aquesta línia, el Termcat, ha eixamplat els seus valors translàtics amb l'addició

del terme informàtic *ansa* (angl. *handle*), amb *nansa* com a segona subentrada i amb el sentit de ‘element que apareix a la pantalla de l’ordinador quan se selecciona un objecte gràfic, i que permet de modificar-ne la posició o les dimensions’.

En conclusió, he intentat mostrar, d’un costat, una de les múltiples possibilitats d’explotació dels riquíssims materials que tresoreja el nostre Atlas i, de l’altre, oferir als membres de l’Institut la presentació de les primícies del *Petit ALDC*.

Joan Veny